

BUDÁNAK ÉS KÖRNYÉKÉNEK HELYIRATI VISZONYA A KÖZÉPKORBAN

IRTA

RUPP JAKAB.

IV. Közlemény.

Ó-Buda korona-mezőváros.

Oly térre lépünk, mely — nem tekintvén ezen, észak felé közvetlenül a *budai* határt érő helyhez kötött történelmi visszaemlékezéseket — a kutató elé térleirási szempontból nem csekély nehézségeket gördít.

Köztudomásu dolog, hogy *Ó-Buda* öt vizétől a rómaiak alatt *Aquincumnak* nevezetvén, kezdetben municipium volt, később Septimius Severus császártól gyarmattá, *coloniává*, emeltetett; hogy a második *segéd-legiónak* (Legio II. adiutrix pia felix) Vespasian idejétől fogva itt álló-tábora volt; hogy a birodalom hanyatlása előtt, annak seregei a túl a Dunán letelepedett barbar népekre gyakran rohantak, innen a számos lakóhelyek, állótáborok, erődítések, és hídfők nyomai, mely utóbbiak *Szobbtól az Ördögmalomig* *) (Transaquincum) a Duna partjain jelenleg is láthatók; hogy a *puskaporos malomtól* a városig vízvezetés állott, mely *aquaeductus romanus* egyes pillérfalai mai nap is szemlélhetők; hogy a rettegett hún király, Attila alatt, az V-dik században elfoglaltatván e hely: *Budavárnak*, a németektől *Etzelburgnak* neveztetett; hogy e neveken kívül, alkalmasint a közel levő *Sican* hegységtől *Sicambria* név alatt is gyakran fordul elő a második korszak okmányáiban; végre, hogy a X-dik század elején a magyarok fővezére *Árpád* itt lakott; és itt el is temettetett.

Míg itt a rómaiak korából számtalan műemlék jött napfényre, és még több a földgyomrában rejlik, addig azon időszakról fogva, melyben a magyarok itt letelepedtek, alig birunk a *Margit-szigeten* kívül valami műemlékszerűt fölmutatni.

Azon tévállítmányok, miket egész mai napig oly biztossággal, mintha kétségnek helye sem volna, hoznak a világ elé, és azon tétovázás, mely az írónál uralkodik, midőn az *ó-budai várnak* s a környékén létezett templomok- és kolostoroknak fekvését és eredetét kellene meghatározniok, mind két *Buda* nevű helynek összezavarása mellett, leginkább onnan származik: mert míg Budán mégis némi emlékszerű építmények maradtak fenn a magyar korból, addig Ó-Budán ezeknek még nyomaira sem akadhattunk.

Távol legyen tőlem, hogy e helyen magamnak a döntő szavazatot igényeljem; itt csak az lehet feladatomban, hogy a tévállítmányokra olvasóimat figyelmetessé tegyem, azokat biztos kútfők nyomán lehetőleg kiigazítsam, a hol pedig a kétségtelen források hiányzanak, legalább *valószínűleges* fekvéseit jeleljem ki azon nevezetesebb építményeknek és intézeteknek, melyek hajdan Ó-Buda területén létezének.

*) Ezen mind a két partron létező erődítményeknek romjait fölfelé már Szönyig, lefelé pedig Ercsiig kutattam, s remélem, hogy kutatásaim folytán Pannonia területén, egész Duna mentében fogom bebizonyíthatni.

A szláv *Woda* és *Ethel* „víz” értelmű szóktól alkalmasint *Budának* nevezett nagy népes és erősített helynek kiterjedése a *Föhlévíznél* (*Császár-fürdő*) vette kezdetét, és az *új-laki* hegyláncz irányában a *békásmegyeri* határnál végződött. Ezen helység az ó-budai szigettel együttvéve egy részét tevé a *prépostsági területnek*, melyet a *pilisi* hegy határolt.

Egyikét azon főtárgyaknak, melyeknek meghatározásában az írók nem képesek megegyezni, teszi

1. a régi királyi vár,

mely hajdan mint maga a hely: *Budvár*, *Buduvár*, *Budavár*, *Etelvár*; és az okmányokban *Castrum* (vagy *Palatium*) *regium Budense*, és *de vetere Buda* nevezetett.

A kik azt hiszik, hogy *Budavár* és *Etelvár* — későbbben Ó-Buda — nem ugyan egy hely, hogy tehát *Budavár* alatt *Buda-Ujlakot*, *Etelvár* alatt pedig Ó-Budát kell érteni, nagyon tévednek; mert nem csak hogy Anonymus világos bizonyítványával és a többi krónikáknak, melyekben szóról szóra ez áll: „*quae per lingvam hungaricam dicitur nunc Budavár, et a Teutonicis Ecilburgum vocatur*”; állításaival is ellenvéleménybe jönnek, hanem ezen föltevésnek épen semmi alapos ok nem szolgál védelmül.

A még eddig el nem döntött kérdésre, hogy ki volt ezen várnak építője? egyik rész azt a *királyoknak* tulajdonítja, a másik az *ó-budai prépostnak*; az az egy bizonyos, hogy az okmányokban *Castrum regium* név alatt fordul elő, (a honnan 1305-ben: Comes Ivan Castellanus Palatii Regii de vetere Buda — 1354-ben: Thomas Castellanus Vetero — Budensis), és ezen *Castrum* évenként egy marka aranyt fizetett az ó-budai prépostnak, vagy káptalannak földbirtokosi elismerésül.

Ezen adat arra látszik utalni bennünket, hogy ezen várt a királyok építményének tartjuk, a hol ellenben más írók a prépostnak tulajdonítják annak emelését; mivel egyrészt egy régi mondára támaszkodnak, vagy I. Lajos király 1355-iki okmányára (Millernél), hol ezek olvashatók: „*Caeterum quia Castrum in ipsius Civitatis seu oppidi constitutum territorio a dicta Ecclesia Budensi olim aedificatum fuerat*,” — Podhraczkynál ellenben más olvasás áll: „*Caeterum, quia Castrum nostrum in ipsius Civitatis seu oppidi latere constitutum in territorio iam dictae Ecclesiae Budensis aedificatum fuerat*.”

Én ezen utóbbi olvasást tartom helyesebbnek és azt vélem, hogy ezen vár eredeti építése az első királyoknak tulajdonítandó, és olyan időszakba helyezendő, melyben a vár területe még a prépostsági birtokhoz nem tartozott.

Hasonlóan eltérők a nézetek a vár fekvésére nézve is. Némelyek *Budavárt* vagy *Etelburgot* épen a mai *Buda-Ujlak* tájára helyezik; mások, kik Ó-Budának mint *Etelvárnak* tartják, még egy másikat vesznek föl, melyet állítólag I. Lajos Buda-Ujlakon épített és benne lakott, s ez lenne a *Budavár*; még mások annyira mennek, hogy minden jelesebb tény, mely a pesti hegy (mai budai várban) várában történt, Lajos király előtt és utána is, az említett két várnak egyikére alkalmazzák.

Így látjuk a nézetek sokféleségét; a bebizonyítások pedig vagy épen semmi, vagy legalább nem hiteles adatokon alapszanak.

Hogy az egészét mind inkább értsük, hírneves történészünk Horváth Istvánnak -erre vonatkozó véleményét hozzuk fel: *Pest szabad királyi városnak régi Ofen német nevé-ről* 1810; ki miután az ó-budai prépostnak és káptalannak tulajdonít egy várépítést a budai-új-laki területen, így nyilatkozik: „És valóban III. (?) Béla és V. István uralkodóink alatt már oly téres is volt a régi Budának kiterjedése, hogy sz. Margit Biografusának és a Diplomák bizonyosság tételök (?) szerint három nevezetesebb részekből állana (?). Egyiket ezek közül tevé a mai Ó-Budaváros; a másikat tevé az Új-Buda más néven Nagy-Buda (?)”

Ó-Budavár, vagyis magányos névvel *Budavár*, mely régiségek szerint *Ó-Budánál* kezdőd-
vén, és a mai *Neustiftnek* (most is nova Budának helyét elfödven) a harmadik részig terje-
dett, és eredetét a már mondottak szerint az ó-budai préposttól és káptalantól nyerte volt,
(régii Buda, Ó-Buda); — harmadik részét pedig tevé a *Szenháromság* városa (?) más név-
vel *Föhlévíz*, mely Új-Budától fogva a mai Landstrassennak némely részét lepte fel alá
felé.“

Nem csoda, hogy ezen új nézet épen azért, mivel új volt és tekintélyes történet-
írótól származott, csakhamar követőkre talált. *A bebizonyítások teljes hiánya senkinek sem
tünt fel*, sőt ezen futólagosan odavetett állítások alapul szolgáltak ismét más újabb, szín-
tén minden alaprólküli adalékoknak, melyekkel ezen tér gazdagított.

Horvát állítmányai következő tételekben összefoglalhatók:

1-ör, hogy a budai prépost *Buda-Újlak területén* várt épített;

2-ör, hogy ezen terület a sz. háromsági mezővárossal az *Új- és Nagy-Budát*
képezé. —

Minthogy az első tételre semmiféle kétségtelen adatot fel nem hozhatunk, meg
kell elégednünk azon véleménynyel, hogy a prépost által valahol épített vár hírének még
is valamely régiebb szájhagyományból kell erednie, sőt valószínű, hogy az eredetileg a
királyok által épített ó-budai várt — melynek valósága történelmileg van bebizonyítva
— az idők lefolytával, midőn e terület a budai prépostság kezébe került, vagy ismét újra
fölepítette, vagy megerősítette.

De hol állt azon királyi vár, melyet *Budavár* vagy *Etzelburgnak* nevezzünk?

Ezen ügyben Haeufler véleményéhez csatlakozunk, ki azt az úgynevezett kis-
czelli domb tájára helyezi. Ezen fekvés mellett harczol nemcsak az egész vidéken uralko-
dó emelkedettség és a már idézett hely: „Caeterum quia castrum nostrum in ipsius Civi-
tatis seu Oppidi latere constitutum stb.“ hanem ezen kifejezés is: „*domus nostra supra ve-
terem Budam*“ melyet I. Károly király egyik okmányban 1315-ik évben használ; azon-
kívül még a kamarai levéltárban létező, 1363-ik és 1504-ik évben kelt, okmányok, me-
lyek arról tanuskodnak, hogy azon nagy szántó föld- és rétterület, mely jobbra az eszter-
gomi pósta út mellett a kis-czelli szőlőhegy alatt elnyúlik, közvetlenül a királyi várhoz
(Castrum regium és curia reginalis) mint hozzá közel fekvő tartozott.

Ezen várban (ezt II. András egyik okmánya 1215-ből „*Regia domus*“-nak hja)
néha-néha már első királyaink laktak. IV-ik Béla rendszeren itt tölté a 40 napi böjtöt, Ag-
nes királyné pedig, III-ik András király özvegye, itt élé özvegységi idejét. Mielőtt várát
a budai várfokon elfoglalná I. Lajos ezen ó-budai várt 1343-ban anyjának *Erzsébet* ki-
rálynénak adományozá, ez pedig halála évén, 1380-ban ifjabb *Erzsébet* királynénak, I.
Lajos feleségének hagyományozta. Ezen idő óta az ó-budai vár a magyar királyi özve-
gyeknek, özvegységi székek maradt. Így lakta e várt *Szilágyi Erzsébet Mátvás* király
anyja, s végre *Mária* királyné, a szerencsétlen II. Lajosnak özvegye. — A vár kápolnája
sz. *Erzsébetnek* volt ajánlva.

2) I. Lajos király vára a buda-ujlaki dombon.

Tudós Horváth Istvánnak véleménye felbátorítja Haeuflert arra, hogy még egy
második, I. Lajos által épített és általa lakott várt felállítson, mely a hajdani préposti te-
rületen, és pedig a *temető-dombon*, a *mostani buda-ujlaki templom* fölött létezett volna.

Érvényei azon körülményre támaszkodnak, hogy állítása szerint, ugyanott Bu-
da vára visszafoglalásáig tekintélyes romok állottak, és hogy ezen maradványok rajza
Tollius „*Epistolae itinerariae*“ című munka 200. lapján láthatók.

Kár, hogy Haeufler további adatokkal adós maradt; mert nem elég, hogy romokra hivatkozunk, melyekről a történelmi adatok hiányában épen semmi mást nem vagyunk képesek állítani, mint hogy romok voltak, a hol mi azon szűk helyen mást, mint szikladuczokat és kőbányákat nem vagyunk képesek fölfedezni; a mi pedig Tollius-t illeti, lehetetlen, hogy rajzaiból, melyek a buda-újlaki hegység fekvésének semmiképen meg nem felelnek és inkább a császárfürdő fölötti volt *dervis kolostorra* vonatkozhatók, a királyi palota vagy vár romjait feltaláljuk. Megjegyzendő még az is, hogy ezen várnak hajdani lételéről, vagy várkapitányairól egyetlen egy okmány sem teszen említést.

Meglehet azonban, ámbár bebizonyítva nincsen, hogy I. Lajosnak is, valamint elődeinek úgy utódainak, *Etselburg* várához közel, palotájuk vala, de ennek fekvéséről, a hiteles adatok teljes hiányában, még véleményt sem merünk felállítani.

3. Új- és Nagy-Buda.

Horváth István állítására támaszkodván, mondják némelyek, hogy azon terület, melyen *Buda-Ujlak* (Neustift, villa S. Jakobi) és sz. *Háromság* mezővárosa (Felhévíz, Opidum SS. Trinitatis) léteztek, *Új- és Nagy-Buda* nevek alatt előfordult. Hogy ezt Horváth bebizonyítsa, sz. Margit legendájának azon helyére hivatkozik, a hol 1249-ik évnél ez olvasható: „Károly vala Béla király képében való byro az *Nagy- avagy Új-Budában*“ mert azon hibás véleményben volt, hogy a mai Budának azon időben, midőn ezen legenda iratott, sokkal csekélyebb tekintete volt, mintsem hogy ezen név, tudniillik *Nagy-Buda* illethette volna.

Az ó-budai prépostsági területnek osztása a második korszakban, I. Lajos alatt, 1355-ben történt, és olyan módon történt az említett okmány nyomán, hogy: a terület a nyúlzigeti apácza kolostor irányában, az újlaki templom tájáig, innen az úgynevezett *Szépvölgyen* keresztül egészen a *Kecskehegy* mögé, és ismét az esztergomi póstaúton át a *békásmegyeri* határig, végre ettől délnek a *római vízvezetés* irányában, Ó-Budát átszelvén visszafelé a királyi várral (*Etselburggal*) a királynée maradt; Ó-Budának többi a Dunánál elterülő része pedig a prépostság birtokát továbbra is tevé.

Innen van, hogy a király Ó-Budának ama nyugati részét, a királyi várhoz tartozó *Jakabfalvával*, (a mai Neustift — Újlakkal) együtt, a *királyné városának* „Civitas reginalis“-nak hívta.

Ó-Budának ezen részét óhajtják tehát némelyek, érvekkel, melyeknek megczáfolása kevés nehézséggel jár, *Új- és Nagy-Budának* megnyerni, azt is állítván, hogy ehhez a sz. *háromsági mezőváros*, és a *nyulak-szigete* (Insula leporum, nem pedig: „*Insula magna regis*“) tartozott.

Föl sem említvén azt, hogy Ó-Budának ezen része semmiféle okmányban *Új- és Nagy-Buda* neve alatt elő nem fordul, minek ellenében Ó-Buda neve már IV. Béla idejében említették; a sz. *Háromság* mezővárosa soha az ó-budai prépostság birtokához nem számított, hanem mindig a mai Buda külvárosának (Suburbium) tekintetett, mi okból az ottani plébánia templom, mely sz. *Tamást* tiszteli védszentjének, a buda-várbeli főtemplomnak volt alárendelve; a *Nyulak-szigete* pedig az ottani apáczák kizárólagos tulajdona volt, miért is az ó-budai prépostsági területnek déli és nyugati része, az *Új- és Nagy-Buda* nevekre semmi igényeket nem tarthatott.

Új-Budának nem lehetett híni, mert a prépostsági birtok déli részének, melyet egyedül ezen czim illethette volna, már IV. Béla korában „*Jakabfalva*“ nevét viselte, és mostani neve t. i. *Ujlak* azon új gyarmatosítástól eredt, melyet ezen rész, a törökök általi pusztítás után, a vár visszafoglalásakor nyert.

Nagy-Buda neve sem illethette ezen város-részt; mert a talán ott állott királyi palota még nem elégséges azon névnek alapos bebizonyítására; de még azért sem, mert az Ó-Budának nyugati része igaz ugyan, hogy Jakabfalvával együtt I. Lajostól várossá emeltetett, de mindazonáltal nem hihető, hogy már olyan kiterjedéssel és népességgel birt volna, mint a milyennel IV. Béla idejében a mai Buda birhatott.

Hasonlóan téves állítás az, hogy ezen (itt világosan a mostani Budával összezárt) városrésznak már 1241-ik év előtt tulajdon birája és rendezett községe lett volna, minthogy már az ifjabb Béla királynak okmányában, melyet 1227-ben kiadott (Cod. dipl. III. 2. 117) a „Comes Budensis“ mint budai városbíró említetik. — Ez ellen csak azon észrevétellel felelünk, hogy a bizonyoságnak felhozott tisztelet cím „Comes“ nem mindig adatott a budai bíráknak, és hogy az idézett okmányban a jövődöbeli budai bíráktól „Comites Budenses“ekről tétetik említés. Hogy azonban a „Civitas reginalis“-nak, valamint az ó-budai káptalanbeli városnak, saját törvénykezésök volt, azt kétségbe sem akarjuk vonni.

Vegyük már most szemügyre Buda az ősrégi sz. Gellért hegyétől a császárfürdőig terjedő határainak kiterjedését; lehetetlen, hogy fel ne tegyünk azt, hogy még a tatárpusztítás előtt a várhegyen kívül a külvárosoknak egy részének is kellett lakókkal bírnia.

Mind első telepítők a *szászok* jellennek meg *Kis-Pesten* (minus Pest) vagy *Kelemföldön*, még sz. István király előtt, kiról állítatik, a *b. Szűz* tiszteletére templomot épített. Ezen templom alkalmasint ugyanaz, melylyel a jezsuiták a nekik 1687-ben átengedett *Mária főtemplomot* a várban fölcserélték, és alapítójának ezen sz. királyt hibásan hitték.

Továbbá előfordul meglehet már I. András király idejében épült, sz. *Gellért* plébánia temploma, és sz. *Erzsébetfalva*.

Ezen legdélebbi részen kívül természetes, hogy a kereskedés és forgalomra nézve igen alkalmas északi fekvésű *vizi-* vagy *zsidóváros*, valamint *Logoth* és *Tótfalu*, már korán megnépesedtek. Erről bizonyoságul szolgálhat a kereskedőknek legtávolabbról való ide tódulása, és azon perpatvarkodás, mely a régiebb időben a polgárok és prépostság, valamint azok és az apácák közt a hajó és piaci vám miatt támadt; azonkívül még 1253. körül, vagy nemsokára utána, már a sz. *Péterről* címzett plébánia templomot, és később sz. *Anna* templomát is találjuk, mely utóbbiban későbbben a kármelita atyák letelepedtek.

Még sokkal régiebbnek látszik lenni a sz. *Háromság* külvárosa, (Suburbium Montis Pestiensis, és Castri Budensis is), mely a *hévizek* mellett feküdt és már a rómaiak alatt is ismeretes volt. Eredetileg „*forum Gejsae*“-nek hivatott alkalmasint alapítójától II-ik *Geyza* királytól (1141—1161). Valószínű, hogy ezen városrész plébánia temploma sz. *Tamás* egyháza, nem messze a *Lukácsfürdő* alatt a Duna közelében állott, a hol a körülötte elterülő temetőjének nyomait találták.

Fenn a várhegyen már a tatárpusztítás előtt (l. az I. közleményt) az első német gyarmatosok a *Mária-plébánia* templomot építették, melylyel ha nem egyidejűleg, de nem sokkal későbbben a magyarok sz. *Magdolnáról* nevezett templomukat alapítottak. Nem messze ettől esik építtetésére nézve sz. *Miklós* templom és kolostora. Az *olaszok* Róbert Károly, a *cehek* pedig Zsigmond király alatt telepedtek le a budai várban.

Ha tehát ezek után a tekintélyes kiterjedést és népszámot, melylyel Buda városának már IV-ik Béla király kormánya alatt bírnia kellett, azon csekély területtel összehasonlítjuk, melyet a gyéren népesített préposti birtok ezen szakban foglaltatott, sőt még akkor is, midőn a királyok állandó székhelyüket a *pesti hegyre* áttették, a „Civitas reginalis“ felmutathatott, nem szabad többé kételkednünk, hogy a Horváth István által sz. *Margit* legendájából az ó-budai birtok dicsőítésére felhozott idézetet, nem másról, mint a *mai Budáról* lehet és szabad értenünk.

Az előre bocsátottakból magától következik, hogy ezen kifejezések alatt: „Új-Buda, Buda apud calidas aquas“ stb. mindig a mai Budát kell értetünk, és hogy mindazon történetek, melyek Buda egyéb részeire az írók által feszegen tólatnak, a várhegyen, melyen az új pesti vár és a királyi széknak állott („Castrum novum, Curia regalis, kamarai udvar és domus domini Regis“) történtek.

Ide számítandó azon szomorú jelenet is, mely durazzói Károlylyal, mint már koronázott királylyal 1386-ban I. Lajos palotájában, nyilvánosan a budai várban (nem pedig az ujlaki várban) Erzsébet és Mária királynék beleegyezésével történt; (Thuróczy, descriptio Miser: casus etc. VIII.); mert ott ezt olvassuk „Eadem et Palatinus Garenensis hora — *Castrum regale* intravit — ipse ad *palatium* quod Regem et Reginam simul tenebat — intravit — Palatinus vero munimina Castrum intrepidus aggreditur; portasque simul et arces Hungaricis reparat armis — Italicis vero — *Castrum* egressi totam percurrunt civitatem — Irrumpentes domos Italicorum“ (a mostani uri utczában) és végre: „Et nisi ille Horvathii banus in forti suorum Croacorum manu *portam Sabbati* (a mostani bécsi kapu) cruento certamine sibi vendicasset, ibidem graves sui demeriti poenas luisset.“

4. Sz. Péter prépostsága. („Capitulum Ecclesiae Budensis.“)

A Kronikákból valamint az okmányokból is kitűnik, hogy első sz. királynak 1022-ban sz. Péter és Pál apostolok tiszteletére ezen prépostságot alapítá, I. László és II. Géza királyok pedig az épületet bevégezték és jogait megerősítették és kiterjesztették.

1148-ban II. Géza király az ó- és új-pesti vásár-, hajó-, és sóvámokat adományozá, a mikből a prépostság egy harmadrészt kapott; továbbá a dézsmát és halászati jogot a *megyeri* révtől *Csepel* szigeteig, és a helybeli birósági jogot, melyeket II. András a királyi vár őrreire is („*Custodes regiae domus*“) és a prépostság területén tartózkodó grófok- és főpapokra is kiterjeszté. Valamint a királyok, úgy magánosak jószággal is gazdagon megajándékozták.

Imre király a prépostság birtokát egész a pilisi hegyig kiterjeszté és meghatározá. A prépostság maga mint hiteles hely folyvást ezen czímmel élt: Praepositus et Capitulum Budense, vagy Ecclesiae Budensis.

1330-iki év után, mely Zach Felician merénnye által a királyi családra nézve oly veszélyes volt, az ajtatos és bűnbánó királyné Erzsébet, a sz. Péter tiszteletének szentelt prépostsági egyházat ujonnan és fényesen fölépítteté.

Ezen templomban a főoltáron kívül, még ezen oltárok állottak: a *boldogságos szüzé*, sz. *Endréné*; *Krisztus testeé*; a sz. *kereszté* és sz. *Kataliné*. Az altemplomban pedig sz. *Péter* apostol és sz. *Miklósé*. A mostani ó-budai plébánia templom szintén sz. Péter és Pál apostolok tiszteletének van szentelve, és az akkori birtokos gróf *Zichy* által, a község hozzájárultával 1749—1756-ig többnyire római kövekből építtetett.

A prépostság hajdani helyét még mai napig sem birták meghatározni; mindenestre szükséges, hogy a helység keleti részén feküdt légyen, minthogy az 1355-ben végbevitt felosztásnál, ezen rész a prépostságnak megmaradt, s így annak helyét körülbelől ott kellene keresni, hol jelenleg a katolikus plébánia temploma áll, vagy a reformatus templom táján, vagy talán e kettő közé eső térnek valamely pontján.

A törökök ezen hírneves prépostságnak is, melyből több befolyásos főpap vagy királyi korbátnok vagy püspök gyanánt kijött, okozák végelenyészttét, míg 1648-ban a káptalan eltöröltetett, jószága pedig a nagy-szombati egyetemes papnöveldének adományoztatott.

5. A boldogságos szüzzöl címzett Klarissza-zárda.

A kolostort és templomot fogadás következtében 1334 körül Erzsébet királyné alapította. A szükséges területet magánosoktól vásárolta össze. Ezen fényes építmény („*mifici operis structura*“) 1346-ban már egészen készen állott.

Az alapítás alkalmával a királyné a kolostornak több helységet, mint: *Ürömöt*, *Czeplédet*, továbbá Duna melletti *fürdőjét*, egy házat, mely *gyógyszertárul* volt fölszerelve, továbbá a határos jakabfalvai *ut-vámost*, és ennek helyébe későbbben a dunai *vizi-vámost* ajándékozta. Ezekhez járult még a *sz. lélek ispotály* melletti malom, melyet a királyné Kuningunde (Kynge) nővérének, László, apuliai herceg és nádor leányának, mint ezen kolostor apáczájának adományozott.

Mária királynétól, I. Lajos király leányától 1389-ben az apácák nyerék azon patakot (Krumhelt fürdője), mely a *fehér templomtól* „Alba Ecclesia“ a zárda felé folyt; Borbála királynétól pedig, Zsigmond nejétől 1421-ben ajándékul vevék azon malmot, mely az említett templom előtt állott, és ezen malomban az ó-budai királyi vár várnagyai minden díj nélkül örlethettek.

Fekvő jószágban még igen sok adományt nyert ezen zárda magánosoktól is. Azon telkeken kívül, melyek a kolostor és a királyi vár körül feküdtek, több helység adományozása fölemlítendő, főleg *Tinnye* helysége *sz. Jakab* templomával, melyet az ezen kolostorban eltemetkező *Magyar* családtól nyert ajándékul.

Új-Budán is volt ezen kolostornak több háza, az ó-budai hegységben pedig több szőlője; úgy szintén bírta a *dézmát* és *hegyvámot*; egyedül a maga helybeli bíróságának volt alávetve, és alattvalóival együtt ment mindennemű adótlól. *Fűját* a visegrádi erdőből vevé, valamint a mézszárosok kötelesek valának bizonyos mennyiségű *faggyut* a kolostornak díj nélkül átengedni.

A templom belsejében a többi közt *sz. Háromság* oltára volt, a királyi alapítónő pedig a *Corporis Christi* nevű kápolnában volt eltemetve.

A kolostor fekvésére nézve az okmányokból csak annyit tudtunk kipuhatolni, hogy a helység nyugati felében feküdt; tehát az úgynevezett *civitas reginalis*ban, nem nagy távolban a királyi vártól, és alkalmasint szemközt vele. — Innen következik, hogy Haeufler véleménye, ki azt a Duna partjára, a mostani gőzhajói állomás közelébe helyezi, tévedésen alapszik.

A mohácsi csata után az apácák Pozsonyba futottak, hol a saját szerzetükbeli kolostorban menhelyet találtak.

6. A sz. Margit plébánia templomnak

keletkezete bizonytalan; úgy látszik hogy 1355 után plébánia templomul emeltetett, mint ezt ezen évi, többször említett, okmányból kivenni lehet. E templom a préposti területnek nyugati felében állott, abban t. i. mely az osztásnál a királynak jutott. A plébános fölterjesztése (*praesenta*) a király által történt, a választás a prépostot illette, ki fölötté a papi hatalmat is gyakorolta. Úgy látszik, hogy ezen templom 1451 után megújított, a mint ezt egy magános jótevő hagyományából kibetűzhetjük.

7. A minorita kolostor.

(Clastrum S. Francisci Confessoris.)

Valószínűleg 1301-ben a lakosok kegyeletes ajándékaiból emeltetett, és mivel benne gyakrabban a tartomány káptalanjai tartattak, a tekintélyesebbek közé számított.

Közel e kolostorhoz állott *sz. Katalin* kápolnája, melyben az atyák az alapított miséket szolgálni köteleztettek, mi okból viszont élelmet és pénzbeli adományokat nyer-

tek. Ugyan ők végzik az egyházi szolgálatot a Klarisszák templomában, miért is ő nékik viszont megengedett, hogy saját temető hiányában, az apácák temetőjében temetkezessenek.

A kolostor alkalmasint a királyi városrész északi végén feküdt, minthogy a külső kolostorfal, vagy Clausura kapuja, a *fehér Mária* templomának portájával épen szemközt állott.

Ezen barátok is elhagyák a mohácsi csata után régi lakhelyüket és Pozsonyban telepedtek le, a nélkül, hogy valamikor többé visszatértek volna. Egyedül egy gyóntató-atyát és egy segédet hagytak hátra veszélyeztetett ősi fészükben.

V. Közlemény.

Ó-B u d á n a k l e g k ö z e l e b b i k ö r n y é k e.

Hogy a képet, a mostani mezőváros — és a hajdani Buda városról, mely IV-ik Béla király idejétől fogva Ó-Budának nevezetik, befejezzük, miután annak műemlékeit bővebben tárgyaltuk, szükségesnek tartjuk, hogy a helység külső viszonyairól, és körülötte a középkorban előfordult nevezetességeiről is némi jelentést tegyünk.

Keletre határát a Duna és ennek szigetei tevék, délre *Jakabfalváig* (ma Újlak) terjedt, ez pedig a *hévizekkel* (vagy sz. *Háromság* mezővárosával) volt határos, nyugati határát tevék a mostani újlaki és tovább az ó-budai szőlőhegyek a háttéren emelkedő kopár csúcsokkal, úgymint a *Mátyás-hegygyel*, mely alatt a hajdani *keresztesek* kolostora — Kis-Czell — és tovább a magas *Kecskehegység*, hajdan *Monyoros* vagy *Sican* nevű orom elterül, és a *hidegkúti* hegységgel egyesül.

Ezen hegylánczolat alján az *esztergomi* postaút „via magna Strigoniensis“ húzódik, melytől a Dunáig elég tág síkság terül el; ennek keleti részét teszi azon lapály, melyet a remek római teleknek kell tekintenünk.

A nyugati részt a középkorban *Árpád völgyének* „vallis Arpadi“ vagy *vértmezőnek* (Campus vért, Schildfeld-nek) nevezték. A mint az első elnevezés az itten eltemettetett első magyar vezértől vette eredetét; úgy a másik Anonymus bizonyítása szerint onnan származik, mivel a Péter király segítségére jött, de a magyarok által legyőzött III. Henrik császár népei, futásuk alatt a hegyek közt vértjeiket eldobták, és honnan az Esztergomtől Moorig terjedő hegységnek *Vértés* neve még mai napig is megmaradt.

Azon völgyet két patak hasítja; egyiknek forrása az úgynevezett *Radlwirthshaus* alatt van, hol jelenleg egy festő műhely áll, közel az esztergomi országhoz; ennek régi elnevezése *Banyaháza* volt; a másik azonban északra Vörösvártól ered, és a hajdani *örsi praediumot* (ezt Ó-Buda-Örsnek is hiták) és az ó-budai határral összejövő *pazanduki praediumot* keresztül folyta, és *Kántorfokának* hivatott. Mind a két patak a városhoz legközelebb álló római vízvezetési pillér alatt a Dunába ömlik.

A már említett nyugati szőlőhegyek, melyek észak fele huzódnak, és Újlakhoz valamint Ó-Budához is számíttatnak, régi időben különféle nevek alatt fordulnak elő. Így a jakabfalvi hegy *Ujmalnak* hivatott, ezt követi *Peterman*, *Chutul*, *Kereked*, *Zekmal*, *Elömal*; a vörösvári utnál előfordul a *Papmal*, vagy *Püspökmal*, *Jenömal*; s innen jobbra befelé hajolván *Megyeri* és *Fejéregyház*.

Az utóbbinak, melyet ma *Péterhegynek* hírnak, és az *Aranyhegygel* határos levén, mindketten jeles borukról hirnevesek, aljánál, az ottan fakadozó forrásnál állott *Mária fehér egyháza*.

Békás-Megyernek, mint legközelebbi falunak határát elérvén, észak felé közel a

Duna partjához egy templomromot pillantunk meg, hol hajdan *Keresztelő sz. János révi* („S. Joannis bapt. de Rév“) prépostsága állottnak mondatik, s melynek czíme még mai napon is adományoztatik.

Fehéregyháztól délkeletre a süppedékes vidéken több langyos forrás találtatik, melyek tóba egyesítettvén, arra használtatnak, hogy egy puszkaporos malmot mozgásba hozzanak. Itt hol hajdan a *sz. Lélekről* nevezett ispotály állott, kezdetét vette a *római vízvezetés*, mely későbbben határnak vétetett a királyi és ó-budai prépostság birtoka között; mert az 1355-iki határjárási okmányban ez áll: „abinde versus meridiem per murum dirutum cuius lapides usque ad finalem lapidem sunt pro metis assignati.“

Az említett forrásoktól délre elérjük a Duna parton hajdan elterülő *római gyarmat helyére*. Ennek egyik erődítménye, mely még későbbben is várnak szolgált, az úgynevezett *Schneckenhügel*; de a földnek minősége azt is hagyja gyanítanunk, hogy ezenkívül még két más váracs is létezett ezen területen, az egyik keletre a Dunaparton fekketett, az ó-budai sziget északi végének irányában, a másik pedig bellebb a földek között, az egykori selyemgombolyító épület táján. Ezen erődítési háromszög (Marsili munkájában csak két váracsat vesz föl) tökéletesen alkalmas volt, hogy a barbar népek berohanásait gátolja.

1) *Sz. Jakabfalva.*

(Villa Sancti Jacobi.)

Ezen falu, mely Ó-Buda legdélebb külvárosát képezé, és jelenleg mint Új-Budának legészakibb része *Ujlak* nevét viseli, a *hévíztől* (mai császárfürdő) körülbelül a mostani plébánia templomig terjedt, mint az 1355-iki határjárásból kitűnik, mely szerint nyúlzigeti apáca kolostor szögletétől, a Dunán keresztül és továbbá a mostani Szépvölgy (Schönthal) torkalatánál fekvő *sz. Jakab* templomának húzott vonal, a határt tevé Ó-Buda és Jakabfalva között.

Ezen falunak területe tehát már Imre király idejében, mint ez II-ik András király határjárási okmányából 1212-ről kitetszik, kisebb volt, mint jelenleg, midőn tudniillik az úgynevezett *hóhérdomb* (Schinderhügel) Ó-Budának nyugati részén, a hol hajdan *római színház* (Amphitheatrum) állott, melyre most 28 ház középponttoni irányban épült, teszi Ó-Buda és Ujlak közt a határpontot.

E tájon állott a régi *Curzan* nevű vár, melyről Anonymusunk a 4-ik fejezetben így emlékezik: „Dux Arpad — Cadunek Patri Curzan dedit terram a Civitate Attylae Regis usque ad centum montes et usque ad Gyog, et filio suo dedit unum castrum ad custodiam populi sui. Tunc Curzan castrum illud sub suo proprio nomine jussit appellari.“ Ezt valamely régi okmány 1363-ból *régi Kurchani* várnak nevezi, mely a királyné palotájától, az esztergomi országuttól és az apáca kolostortól délre állott, és ugyanazonos látszik lenni avval, mely a gyakran felemlített határozási okmányban 1355-ből: a romlott vár (Castrum dirutum) elnevezés alatt előfordul.

Hogy *sz. Jakabfalva* az ó-budai várterületnek egy része volt, tehát későbbben a *civitas reginalishoz* tartozott; úgy szintén, hogy a hajdan az ó-budai apáczákhoz tartozó jakabfalvi *utivám*, ezen városnak adományoztatott: kitetszik azon okmányokból, melyek 1339-ik 1366-ik és 1507-ik évben kiadattak.

Sz. Jakabfalva temploma, mely a mai templom táján állhatott, már IV. Béla király idejében állott, és 1269-ben az udvari papságtól plébaniává emeltetett, mely minden budai, vagy Budára behozandó hordó (tunella) bortól egy *pondusnyi* (egy markának 48-ik része) *vámot* kapott.

Minthogy a törökök uralma alatt ezen templom eltűnt, az ujonnan népesített helység 1705-ben épült „*segélyző Mária*“ templomával ékesítettett, és miután ez többé

elégséges nem volt, egy másikat nyert 1746-ban, mely „*Mária látogatása*“ tiszteletére emeltetvén, 1749-ben fölszenteltetett, és mai napig is fenáll.

2. A kereszties barátok (Trinitariusok) templomát és kolostorát

1724-ben Ó-Budának akkori földes ura, gróf Zichy Péter, a *Mátyáshegy* keleti lejtőjén, a boldogságos sz. szűz tiszteletére, Kis-Mária-Czell név alatt alapította; ez halála után özvegye Susanna, született székesi Bercsényi grófnő és Miklós fia által palotaszerűleg két toronnyal építtetett, és az alapítás értelmében 1738-ban a sz. *Háromság*ról címzett kereszties szerzeteseknek adatott át.

Ugyanazon atyáknak ajándékozta a nevezett gróf 1747-ben régi kastélyát, mely mai nap is a cs. kir. katonai ruhatári-épületben áll; és a budakeszi erdő területén egy másik fiók-egyház is emelt, melyet a tölgyes erdőtől *Mária Eichel-nek* nevezett.

A szerzet feloszlatása után, 1783. óta, a még mai nap is álló épületek, melyek sirboltjában az alapítók tetemei nyugszanak, katonai czélokra szolgálnak, miután a fából faragott *Mária-szobrot* Kis-Czellből az ó-budai plébania templomba, a tölgyi Máriaét pedig a budakeszi templomba átvitték.

3. Az úgynevezett „fehér Mária“ temploma.

Általánosan elfogadott azon vélemény, hogy ez volt az első keresztény templom, melyet a magyarok mindjárt megtérésük után, tehát a IX-ik század kezdetén vagy folytán építettek, ugyanazon időben, midőn *Bribin* szláv fejedelem délnyugati Magyarországon szintén a kereszténységet terjesztette. Az isteni szolgálatot világi papok végzik, melyre a vidékről nagy számú ajtatóskodó hivek zarándokoltak.

Ezen templom eredetéről és helyéről már sokat írtak, ítélték és fürkészték; így némelyek, kik az 1015-ben kiadott pécsváradi alapítványi okmányt balul értették, sz. Istvánt tarták ezen templom alapítójának; a hírből valamint az újabb írók kutatásiból pedig kiténik, hogy ezen sz. helyet, mely az ó-budai határnak északnyugati végén állott, egy szőlődomb alján, a hol egy forrás fakad, kell keresni, és hogy e forrás fölött, Anonymusnak egyedüli bizonyítványa szerint, a magyarok első vezére és királyaink törzsatyja Árpád, Krisztus szül. utáni 907. évben, eltemettetett.

Ezen sírkutatása alkalmával azt találták, hogy a szőlődomb, melyet jelenleg „*Péterhegynek*“ neveznek, hajdan „*Fejéregyház*“ nevet viselt, hogy ennek alján több forrásból tó származik, melynek lefolyása malmot hajt és patakot ereszt *Krempelmalomig*, innen pedig a *római vízvezeték* által a városba vezetett. Ezen tó és patak tehát ugyanaz, melyről az említett Anonymus (I. II. fejezetben) így szól: „*dux Arpad migravit de hoc saeculo, qui honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alveum lapideum in Civitatem Athilae regis, ubi etiam post Conversionem Hungarorum aedificata est ecclesia, quae vocatur Alba sub honore beatae Mariae Virginis.*“

Ezen forrást II. Ulászlónak egy 1505-ben keltezett okmánya: „*fons sub Claustro existens*“ -nek hívja, és Hevenesynél (M. SS. Tom. 4. 407. lapon.) „*Fehér egyházfok*“ név alatt említetik. — A malomról pedig, melyet Bél alig 30 lépésnyi távolra tesz, de jelenleg még közelebb áll, Sigmond királynak egy 1421-ki okmányában ez mondatik: „*Molendinum ante fores Albae Ecclesiae*“ Schiernél pedig: „*Templum B. M. V. ist unweit von der Franckl Pölchen (Pökl) mill, allwo rechter Hand auch ein Closter gestanden.*“ Ezen malom Borbála királyné tulajdona volt; és az ó-budai apáczáknak ajándékolta; innen egy patak az apácza kolostor felé folyt, melynek neve *Krumheld-fördő* vala, és 1389-ben ugyanazon apáczáknak adományoztatott.

Ha már most a történetírók állításait a fenmaradt okmányok szavaival összehasonlítjuk, következik: hogy a templom a kolostorral és Árpád sírjával az említett szőlőhegy keleti lejtőjénél, a lapályban, és pedig a *templom*, még látható alapfalainál fogva, körülbelül 70—80 lépésnyire a tótól, állottak; hogy a templomtól északi irányban a *kolostor* volt hozzá csatolva, mint ezt a területnek nagy egyenetlensége miatt gyanítanunk szabad; *Árpád sírját* pedig Anonymus idézete szerint: „*supra caput unius parvi fluminis*“ nem messze a forrás fölött északra, nevezetesen a kolostortól bal felé kellene keresni. Ebből könnyen az is átlátható, hogy Haeufler állítását, ki a *fehér egyházat*, *Árpád sírjával* együtt a puszkaporos-malom tájékára teszi, tévesnek kell nyilvánítanunk.

Mátyás király kívánságára IV. Sixtus pápa 1484-ben a *fehér egyházba*, mely az ó-budai prépostsági birtokhoz tartozott, és lelkiekben világi papok által volt ellátva, ezeknek rendetlen életmódjuk miatt *pálos szerzeteseket* vezetett be.

Ezek kolostora királyi adomány gyanánt a közel fekvő *Békás megyert* nyéré, más egyéb javakkal, valamint az esztergomi országút mellett fekvő *Banyaháza* nevezetű forrást; magánosak által pedig ó-budai házakat, telkeket Sz.-Endrén és sz. misékre való alapítványokat.

A törökök betörése után 1540 körül a szerzetesek Ecsedre futottak Heves megyébe, mely birtokot zálogban tarták. Hogy visszakerültek volna, semmi tudomásunk nincsen.

A törökök visszavonulása után a romba dőlt templom és kolostor-épületek lassankint eltűntek, mert a köveket az ó-budaiak és békásmegyeriek elhurczolták; de a tó és a patak még mai nap is meg vannak és támpontokul szolgálnak a középkori istenesség ezen tiszteletre méltó maradványinak kutatásánál. Az igen regényesen fekvő tó alatt a mostani tulajdonos *Schwanfelder*, ki előtt Pölkl és Glup e területet birták, csinos nyaralót és kertet készített, a patak pedig részletenkint süppedékes rétek közt enyészik el.

4. A sz. Lélekről nevezett keresztesek kórodája.

Egykorú írók állítása és az okmányok bizonyossága szerint a melegfürdők forrásánál, Ó-Budán kívül állott azon szerzetnek kórodája, mely Jeruzsálemben a sz. sírnál 1012-ik évben alapíttatván, *keresztes vitézek* vagy *János lovagok* nevei alatt ismeretes. Régi időben, valamint a felső- úgy az alsó héviznél is, azaz: a császár- és rudas-fürdőnél is állottak ilyes kórolák.

A sz. *Lélekről* való elnevezés az eredeti alapítványtól származik, melyet III. Ince pápa *Sassiában* Róma területén (1198—1216), nem pedig mint Schier mondja *Saxiában*, a szegény betegek oltalmára és gyógyítására, valamint a szegény kitett gyerekekről való gondoskodására is rendelt. — IV. Eugen pápa (1431—1417.) megerősíté ezen intézetet, és sz. *lélek társulatának* nevezé; és ettől a többi ugyanazon nevű ausztriai és magyarországi kórodák függökké tétettek.

A Buda mellett „*hospitale S. Spiritus de Buda*“ és „*in Suburbio Civitatis Buda*“ (Történ. tár IV. 235—239.) név alatt ismerjük; ezek után gyanítani lehet, hogy későbbi időben a János lovagok kórodája a sz. Háromsághoz, a budai külvárosban is ilyenféle társulatot vett fel kebelébe.

Ha a térvizszoynokat kissé figyelmesebben vizsgáljuk, alig fog nehézséggel járni, hogy a sz. *lélek* kórodáját a templommal együtt Ó-Buda fölött találhassuk.

Azon az úton, mely Ó-Budán kívül, a régi római vízvezetés romjai mellett vezet, az ó-budai apácák hajdani birtokához, a *Kremppl*-malomhoz érünk. Ez vizét, melyet a puszkaporos malomtól nyert, a közel fekvő *Klingelmayer*-féle malomhoz bocsátja. — Bal-

ra a *Csigadombot* látjuk, mely alakja szerint, egy fenebb említett *római váracs* *) (Castellum) biztos nyomaival bír, és egyszersmind a római gyarmatnak határát tevé.

A *csiga dombon* túl nagy terjedelmű, lápos rétséget kell áthatolnunk, melyről épen nem lehet föltennünk, hogy az érintett malomtól kezdve egészen a látható berekig, melyben a hajdani puskaaporos malom épületjei állanak, és hová legalább 1000 lépést kell a malom-patak mellett tennünk, akármilyen építmény állhatott volna.

A berekben nevezetes a *tó*, mint a langyos vizeknek medenczéje, melyek valamint a puskaaporos kallókat úgy a közel-távol levő malmokat is mozgásba hozzák.

Hogy ezen hévízben sűrűen felbugyogó gazdag források már a rómaiak alatt is használtattak, arról tanuskodik nem csak az: hogy a többször említett vízvezetés közepükben veszi kezdetét, hanem azon nagyobb terjedelmű a víztükre alatt látható tömör falak, melyek a vizet felfogván, a tónak nagyobb kiterjedést engedének, mint milyennel mai napon bír.

Ezen tónak tehát, melyet a régi okmányok a *hévíz fejének és eredetijének* neveznek, és hol jelenleg vendéglő áll a puskaapor készítéshez szükséges épületekkel, kell a sz. *Lélekről* czímzett korodát és a *Jánoslovagok* templomát keresnünk

Erre vonatkozólag mondja 1536-ban Oláh Miklós: „supra hoc Oppidum (Ó-Buda) ex eodem tractu est *Xenodochium Sancti Spiritus, in quo Thermae salubres erumpunt.*“ Mi a koroda kertjében létezett malmot illeti, melyet Erzsébet királyné, Róbert Károly özvegye az ó-budai apáczáknak adományozott, az 1337-ben és 1347-ben kiadott okmányokban ez áll: „*Molendinum in Capite aquarum calidarum, in vicinitate Ecclesiae Sancti Spiritus*“; úgyszintén egy másikban 1367-ről: „*Molendinum in ortu seu Capite aquae Calidae penes residentiam et ecclesiam hospitaalem Sancti Spiritus.*“

Mindezekből a különben oly alapos tanulmányu történésze Haeuflernek azon nézetét, mintha a sz. lélek korodája a Duna délkeleti partján, az ó-budai sziget északi végének ellenében, hol egy második római váracs állott, létezett volna, határozottan kell visszautasítanunk.

A koroda említett területén kívül, melynek közelében egy *hideg forrás* is fakadt, és lefolyással bírt, bírtak e keresztes lovagok sz. *Endrén* is egy malmot, valamint szántóföldeket és réteket az ó-budai kerületben.

5. A közel fekvő Duna-szigetek.

A Duna jobb partjának hosszában több szigetesoportozat nyúlik el, különösen a Visegrádnál kezdő és Békásmegyeryig terjedő sz. *Endrei*, másképp *Rozsna* is nevezett, sziget; továbbá a Pestnek végén kezdetét vevő és Adonyig nyúló *Csepel* szigete „*Insula magna Regis*“; itt egyedül arról szólunk, mely közel Ó-Budától délre, Ó- és Új-Budának ellenében fekszik és sz. *Margit* neve alatt ismeretes.

Az előbbi hajdan *Kenczel* vagy *Radvan* szigetének hítták, ez az ó-budai prépostság tulajdonához tartozott.

A rómaiak alatt a hajógyári szigettel együtt, mint az a falak, emlékkövek, szobrok, és különféle készletek bizonyítják, nyaralókkal és fürdőekkel díszeskedtek, mely utóbbiak közt igen érdekes alapok ásatták ki.

A középkorban úgy látszik e helyeken némely kolostor és templom állott, vala-

*) Azon alakban, melyben jelenleg áll ezen erőd, aligha római eredetű; mert a római erődítések, melyeknél a hegység nem kényszeríté saját alapjánál fogva az építőket, a rómaiak a négyszög változatait használták; a *csigadombi* váracs pedig polygon falai bajjal római művezetűek, meglehet azonban, hogy itt régi római épületeknek alapjain későbbben egy váracs, vagy erődített kolostor állott. R ó m e r.

mint sz. Pál falu is, melyet plébaniájával együtt a régiebb irók sz. Margit szigetére helyeznek. Ide kell valószínűleg a cisterciák sz. Mihály nevű apátságát is tennünk, melyet Pázmán bibornok, mint még 1302-ben fenállottat sz. Margit szigetén említ; ámbár tüzetes vizsgálódás után kitűnik, hogy ezen állítás hibás, és alkalmasint a prémontreiek ugyanazon nevű prépostságával való összezavarásából származott.

Sokkal biztosabb és körülményesebb hireink vannak a másik, tudniillik a *nyúl* — későbbben *Mária* — majd ismét sz. Margit szigetéről.

Úgy látszik, hogy ezen hely már a rómaiak alatt bírt lakókkal, ha az ottani talált műemlékről szabad erre következtetést vonni. — Királyainknak vadászati mulatóul szolgált, és általuk a nálunk a XII-ik század végével behozott prémontreiek birtokául szolgált; hírnevét azonban csak IV. Béla király alatt itten felépített *domonkosi* apáczaak klastroma által nyerte.

A prémontrei zárdának birtokaihoz tartozott az Ó-Budától észak-nyugatra fekvő *Pazanduk* nevű praedium, a *Kántorfok* patak-malommal; továbbá a *Pardeu* faluban, ez szintén Ó-Budán felül feküdt, és a *Boros-Jenőben* levő földek; és a pesti oldalon *Jenőn*, hol *Mindenszentek* temploma állott; és *Új-Jenőn*, valamint a *Rákos* folyónál is, hol egy malom is volt.

Ezen zárdának és Sz.-Mihály templomának helyén fennállnak mai nap is a romok, melyekhez a boldogult József nádor nyaralóját hozzá építette.

IV. Béla király Margit nevű leánya kedvéért 1250—1254. körül építette a *domonkosi apáczaak* hírneves kolostorát a szűz *Máriának* szentelt templommal együtt; és a gazdagon ellátott zárdában való felvigyázatot, és a lelkiekben való gondoskodást, ugyanazon rendű szerzetesekre bízta.

Hogy azon czivódásoknak, melyek a szűz *Mária* kolostora, és a többi e szigetben fekvő zárdák közt támadtak véget vessen, Kún László király *Erzsébet* nővérének, sz. domonkosi apáczaaknak s ez által kolostorának az egész szigetet adá ajándécul, kivevén a többi kolostor birtokát, a kastélyokat, palotákat és tornyokat.

A birtok, melyet az apáczaak valamint a királyoktól, úgy magánosoktól is kaptak tekintélyes volt; ehhez számítandó: *Csolnok*, *Sóskút*, *Solmár*, *Pilis-Csaba*, *Pómáz*, *Tököl* és Sz.-Miklós, a csepeli szigeten, *Taksony*, *Haraszi*, *Tordács* stb.

A budai várban is bírtak néhány házat; a sz. háromsági mezővárosban a felsőhévíznél több palotájuk és curialis-földjük volt; három *malom*, és egy *fürdő* is tartozott hozzájuk, ezen utóbbit a budavári főtemplom plébánusa átengedi nekik 1355-ben, mivel a főtemplomi adományokra és egyéb jövedelmekre, melyekhez joguk volt, a plébános javára lemondtak.

A jövedelmeknek egyik kitünőbbike volt, IV. Béla által adományoztatott és utódaitól megújított *hely- és vásárpénz* Budán és Pesten, melyet a plgárok nem csekély hátrányára a *révpénzre* is kiterjesztettek. Ide tartoztak még az *Erzsébetfalvi*, *Buda* város falán kívüli, és *Jenő* falu *vámai*.

Mindezekkel még nem volt a kegyeletes nagylelkűségnek határa elérve. 1255-ben kegyúri jogot nyertek a budavári *Mária* főtemplom fölött, az esztergomi érsek, nádor és főispány hatóságától való fölmentést, a *menedék jogot*; minden adótól, tizedtől és *kamarai nyereségtől* való felszabadítást, stb. és minthogy a domonkosiak némi ügyekben adott hatalmukat átlépték, 1458-ban a szigeten alkalmazott szerzetesek tartományi kormányzó uralma és felügyelete alól is kivétettek.

Hogy kihágásait szabadabban folytathassa, Kún László király nejét, *Izabellát* e zárdában letartóztatta.

A szentség hírében itt holt meg Margit király-leány, január 18-án 1271-ben itt

költözött át a jobb életre, és valószínűleg a káptalan-házban lett eltemetve. A koporsó fából volt, és vaspántokkal bírt; ezen koporsó egy másikba tétetett, mely vörös márványból állott. 1523-ban a szent testet felemelték és a templom főoltára elé temették.

Sz. Margitnak testvére V. István király is itt lelé nyugalma helyét. Ennek csontjait az 1838-ban tett ásatások alkalmával megtalálták, úgymint leánya *Erzsébet* apácza- és más magán személyek hulláit is.

Sz. Margit halála után ezen sziget, mely mint mondók eddig a boldogságos szűztől *Mária* szigetnek hivatott, *Margit szigetének* neveztetett. Sírja látogatóinak bucsúk adatnak; ezen szigetnek későbbi birtokosnői, a budai Klarissza apácza pedig a prémontrei kolostor romjaihoz egy sz. *Margit* kápolnát csatoltak, melynek nyomait még most is látni lehet.

Félvén a törököktől még a mohácsi csata előtt elhagyá a 70 főnyi sz. csoport zárdáját, de távoztuk után ismét visszatértek, míg 1536-ban Buda városának elfoglalása előtt a sz. Jánosról címzett *nagyváradi Klarissza* zárdát menhelyül választván, ugyanott 1567-ig megmaradtak, de későbbben Nagy-Szombatba, végre pedig Pozsonyba költöztek.

A hajdani *Mária temploma*, melyben a boldogságos szűznek szentelt főoltáron kívül, még a sz. *Kereszt* és s. *Erzsébet* oltárai álltak, és a kolostorral együtt sz. Margit imolája (oratoriuma) is volt, körülbelül a sziget közepén, a Duna keleti partján terült el. Ottan jelenleg sűrű cserjéktől elrejtve hevernek terjedelmes romjai, melyek 1838-ban egészen kiásattak, és a toronynak valamint a templomnak és zárdafalaknak messze terjedő alapfalai, néhol magasabbra és emelkedő falazattal láthatók. A régiség barátját ezen tiszteletre méltó kép a földi mulandóság komoly észlelésére szólítja fel. Alaprajzát és egyes építészeti részleteik leírását az Archaeologiai Közlemények II. köt. 1—20 lapjain lehet feltalálni.

A *domonkosi* barátokat IV. Béla 1259-ben azért hozta be a szigetre, hogy a szerzetükbeli apáczákat vezessék, tanítsák („Coenobium monialium gubernandum regimine, doctrinis ac salutaribus consiliis informandum.“) és a kolostor ügyét szervezzék.

A szerzeteseknek nem volt saját templomuk, hanem perjelükkel, ki tulajdonképen az apácza kolostornak *priorja* volt („*Priores Sororum de Insula*“) gyóntatójukkal és az egyházi szónokkal együtt, közel levő székházukra voltak szorítva. Ide tartozott még a rend generalis vagy provincialis priorja, tartományi főnöke, ki a felügyelettel levén megbízva, 1458-ig időről időre itt tartózkodott, míg az atyák II. Pius pápa által a szigetről egészen eltávolítottak.

A *szent-ferencziek* (*frates minores reformati Ordinis S. Francisci*) kolostorát a templommal együtt e szigeten IV. Béla és V. István 1270—1272-ig alapíták és építették fel. Már 1288-ban tartatott itt, Magyarhonban valószínűleg az első, rendkáptalan, mi 1308-ban ismét történt.

Nemsokára határviszályok támadtak a prémontréiek és apácza kolostoraival, az illető területek kiterjesztése miatt; 1278-ban és 1288-ban kiegyenlített ezen baj békés úton az által, hogy némely földrészeket a ferenczieknek engedtek át temetőhelyük kiterjesztésére, továbbá a szónoklatokra való helynek és a kertnek kijelölése által.

Még most is ott áll a sziget déli részén a kolostor külső vagy is északi fala félig romba dőlt állapotban, valamint a tágas alapfalak nyomai is fellelhetők.

A templomnak szentélye déli irányban terjedvén el, a kolostorral együtt közel állhatott a Duna nyugati partjához; ezek faltól körülvéve a belső zárdát tevék, a külsőhöz tartoztak az észak felé fekvő temető, a szónoklati tér, és a délnek dülő kolostori kert, mely keletnek egész a közönséges útig terjedt, és szintén fallal volt körülépítve.

Valószínű, hogy a domonkosi atyák távolítása után az apáczáknál a lelki kor-

mányt ezen atyák vevék át, míg ők maguk is Budának a törökök általi elfoglalása után kényszerülve voltak, hogy biztosabb helyre meneküljenek.

Ezen kolostorok és templomokon kívül szükséges, hogy *IV. Béla király palotáját* fölemlítsük; ezt ő a Mária kolostor közelében építette, és benne 1270-ben május 5-én meg is halt.

A sziget északi csúcsát az *esztergomi érsek* bírta. Itt állott ízletes nyaralója, várral és toronnyal, és ezek messzeterjedő alapfalait a földön elterjedve, mai nap is szemlélhetjük. Meglehet, hogy Lodomér érsek (1279—1299.) mint ezen épületeknek, állítólagos alapítója, csak lakházát tágította, és szépíttette; de azt tartjuk, hogy kezdetük régiebb időkből keresendő, — 1285-ben Tamás, a váci püspök tartá ezeket haszonbérben Lodomér érsektől, 1294-ben pedig ugyanez a kastélyt és tornyot a *Tengurdi* nemesekkel cserélte föl a *Bulchu*-i birtokért, hogy itt vagyonukat biztosan eltarthassák.

Még említenem kell a János-lovagok, vagy kóroda-keresztesek várát, mely 1278—1291-ig kiadott okmányok bizonyossága szerint e szigeten állt; e várról azonban nem tudjuk, vajjon a budai János-lovagok valamelyik zárdájához tartozott-e vagy az esztergomiakhoz, valamint helyét sem vagyunk képesek meghatározni.

Mindezeket összefoglalván, azon eredményhez jutunk: hogy sz. Margit szigetén *legfőlebb 2—3 szerzetes és egy apácza kolostor állott*, mind együtt 3 templommal, tehát mindenesetre kevesebb, mint a miről eddig iróink bizonyosságot tettek; ezen kívül voltak itt a *királynak*, az *esztergomi érseknek* és a *János-lovagoknak* erősített lakhelyei is. — Innen következik természetesen az is, hogy ezen felséges sziget az egyházi személyeken kívül, uri és kolostorbeli jobbágyok-, kézművesek- és napszámosok- valamint szabad lakókkal is bírt bővében; hogy tehát itt magánosak lakai is állottak, melyek téreket, utcákat képeztek, és a közbeeső kertek és művelt földek által eléggé kellemesekké tétettek.

A törökök hatalmas előretolódásuknak ezen elzárt hely sem volt képes ellentállani; a szerzetesek és apácák jó eleve elhagyák zajtalan magányukat; az Istennek szentelt helyek, a tekintélyes építmények üresen álltak, és a barbarok által el is pusztítottak, a földig leromboltattak, vagy haditáborokul idomítottak át.

Az újabb időnek érdeme, hogy ezen sziget tiszteletre méltó romjaival, az elhúnyt József nádor termő lelke által valódi paradicsommá vált, és a még fenmaradt műemlékeinek további lelketlen pusztításának talán örökre eleje vétetett.